

ЦВЕТАН СТОЯНОВ И СПОРЪТ ЗА „ДУХА НА МЯСТОТО“ ПРЕЗ 1960-ТЕ ГОДИНИ

ТОНИ НИКОЛОВ

Историческата перспектива към разказа за културната парадигма на НРБ е невъзможна без „микроразказите“, които, от една страна, взривяват догматиката на социалистическия реализъм, а от друга – задават полетата на нови „доминанти“, някои от които биват припознати в края на 1980-те дори като „постижения“ на режима.

Един от тези спорове в средата на 1960-те отеква дълго и в следващите десетилетия – този за „котловинното“ и „световното“ в български контекст. Дебат, различен от казионните „априлски“ дискусии в НРБ за „пролетарското“ и „революционното“ срещу мрачното буржоазно минало. Става дума за дискусия, организирана не от казионния Съюз на писателите или от ЦК на БКП, а вътре в рамките на най-стойностния интелектуален кръг от онова време (Цветан Стоянов, Тончо Жечев, Кръстьо Куюмджиев, Здравко Петров и др.) и емблематична за търсенията на поколението на 1960-те. Дебат, който десетина години по-късно ще има преки последици – включително чрез „подправянето“ на **социалистическия реализъм с националното**, което вече става норма във времето на Людмила Живкова някъде към средата на 70-те години на ХХ в. и честванията на „1300 години България“. И това има преки последици във всички сфери на културата, включително и в театъра.

И така, що за дебат е това – при това „несанкциониран отгоре“? След 1956 г. посланията на комунистическата идеология започват да избледняват и на сцената все повече излизат защитници на „националното“ (като Георги Джагаров). С питанията „Кои сме?“, „Къде сме?“ и „Какво застрашава идентичността ни?“¹.

¹ За профила на този дебат виж: Пенчев, Бойко. Прогресисти и консерватори. София, 2023, с. 164–227.

Началото на дискусиата е поставено от литературния критик Кръстьо Куюмджиев в „Национална традиция и новаторство“² – статия, публикувана в кн. 11 на сп. „Септември“ през 1964 г., където проблемът за „българската идентичност“ се поставя „крайно, рязко и силно“ (по определението на Тончо Жечев). В статията си Куюмджиев настоява: „Художественият талант е не само **национален**, той е даже **регионален**, свързан със „**собствената си котловина**“.

Друг литературен критик – Тончо Жечев, „задълбочава“ същите тези положения в статията си „Иво Андрич и краят на един призрак“ (1964)³, доразвивайки ги и в доклада си „Националната самобитност и литературното развитие“, изнесен на теоретична конференция в Съюза на българските писатели в края на 1965 г.⁴ Изглежда дори (според едно свидетелство на Антоанета Войникова), че тъкмо той е в основата на тази теза, тъй като оттук насетне през десетилетията най-вече Тончо Жечев ще говори за „котловинното мислене“, за доминиращото „локално“, което за него е едва ли не онова, което е за Клод Леви-Строс „дивото мислене“. В спора спорадично се включва и Здравко Петров, за което можем да съдим по неговите „Ненавременни размисления“⁵.

На тези твърдения литературоведът и преводач Цветан Стоянов реагира със статията си „По повод „духа на мястото“ (1965)⁶. Спорът е сложен –

² Цитат по: Куюмджиев, Кръстьо. Профили с черно и бяло. София: Български писател, 1966, с. 5–57.

³ Препубликувана в: Жечев, Тончо. История и литература. София, 1982, с. 349–362. Възможно е текстът за Иво Андрич да е четен като доклад по-рано и да предшества огромната студия на Куюмджиев.

⁴ Доклад, доразвит в обширна статия, публикувана в сборника „История и литература“, с. 416–468.

⁵ Петров, Здравко. Личности и съдби. София, 1970, с. 307–308: „Един наш писател (Цветан Стоянов? – б. м., Т. Н.) лекомислено обявява за народническа романтика всичко, което се отнася до техническата цивилизация и нейните противоречия. Нашият писател сякаш не отчита надвесилата се угроза над изкуството, че то започва да губи в известни положения самобитните си краски... Чуждото влияние, особено следването на образци, присъщи на уморени култури, винаги е било гибелно... Иначе от нашата страна ще се получи някаква духовна Швейцария, някаква хотелиерска хладност и отчужденост, откъдето се чува брътвежът на няколко европейски езика“.

⁶ Стоянов, Цветан. Съчинения в два тома. Том 1. София, 1988, с. 188–193.

не само с твърдоглавите догматици, но и със съмишлениците от своя кръг, избрали „локалното“ пред „универсалното“. Спорът се предхожда и от разгърнатата Цветан-Стоянова концепция за „световна литература“, изразена в поредица от статии във в. „Народна култура“, в която той се опитва да очертае „културната задача“ през следващите десетилетия – картографирането на онези литературни творби, чиято липса на български език би била пагубна за нашата култура (от Античността, през Романтизма, чак до Новото време)⁷.

Дискусията лъкатуши: ту събира, ту разделя съмишленици, докато не бива спряна от „догматиците“, които по-сетне очаквано я преформулират и приключват по своя си начин. Ето защо е интересно – дори с днешна дата – да се осмислят аргументите и на двете страни.

„КОТЛОВИННАТА ТЕЗА“ НА ТОНЧО ЖЕЧЕВ И „АПОЛОГИЯТА НА ПРОВИНЦИЯТА“ У КРЪСТЬО КУЮМДЖИЕВ

Прави впечатление, че статията на Куюмджиев започва с „идеологическа увертюра“, позовавайки се на разгромната реч на др. Тодор Живков срещу дейците на културата, в която той заклеймява „някои критици“, според които „националните различия са на път да изчезнат, за да дадат място на единната световна култура“. Под фигурата на тези „критици“ в речта на Живков пряко е упоменат Цветан Стоянов, което активизира срещу него „идеологическа канонада“ и специално „внимание“ от страна на службите (телефонът му се подслушва, срещу него има „активни мероприятия“). От друга страна, критиката на Живков открито позиционира Цветан Стоянов като „водач на модернизма“. В речта на Живков се настоява още, че сблъсъкът общочовешко – национално щял да се реши не с административни мерки, а по „пътя на всеотворения разцвет на националните комунистически култури, на тяхното все по-голямо сближаване и сливане“. Терминът „национални комунистически култури“, сам по себе си, разбира се, е оксиморон.

Но да се върнем при Куюмджиев и неговото убеждение, че „само на базата на националната традиция, в рамките на националния език, самосъзнание и т.н. може да се създава културата“. Нещо повече – пише той – „да си въобразяваме, че националният характер и психология не

⁷ Стоянов, Цветан. Изоставаме в издаването на световната класика. – В: Цит. съч., с. 246–263.

са нещо устойчиво, трайно и изключително консервативно, значи да нямаме представа с какви величини боравим⁸.

За да заостри тезата си, Кръстьо Куюмджиев се позовава в огромната си статия на „притчата на един брамин“. Всичко тръгва от известната мъдрост, че трябвало да вземаме хубавото, където го намерим, но без да губим облика си. Затова нямало нищо в песните на Ботев, което да не иде от хайдушката романтика, от народния живот и представи, и да не е стопроцентово българско. Така стигаме до примера на един брамин, позволил си да пътува по море, но изгубил кастата си. И то защото „тънката мрежа от условности, предразсъдъци и закостенели традиции, които образуват традиционния тип на брамина, не издържа прясна въздушна струя“⁹. Ето я аналогията, върху която Куюмджиев особено настоява – съдбата на този брамин нямало да ни интересува, ако не се запитаме какво би станало с българската поезия и въобще с националното ни изкуство, което, тръгвайки навън, няма как да не изгуби своята националност, да се изтръгне от корените на своето съществуване, да изгуби традицията си, чийто продукт е самото то. Въпросът е доколко (подобно на брамина) „българското“ може да издържи на външната духовна струя.

Ненадейно тезата е подкрепена от догматици като Иван Бурин и дори от Георги Караславов. Постепенно тя придобива сила и е на път да стане нова „идеологическа норма“. Самият Куюмджиев разказва, че когато Иван Бурин разбира, че някои млади поети са готови да се поддадат на „екзистенциализъм“ и „интелектуализъм“, той гневно се провиква: „Не даваме Яна на турска вяра!“ Спор се води включително за поезията и свободния стих, но както пише Куюмджиев: „Иван Бурин смътно усещаше, че се отказваме доста самонадеяно от една традиция, без да сме подготвени за нещо по-ново. И тук той е прав. Традицията – това е древното потекло, благородната кръв на изкуството; това са създадените условности, осветените от времето обреди, преданията за рода“¹⁰.

Парадоксално е да видим как „младите консерватори“ се вливат в лагера на „догматиците“, което може би не бива да ни учудва особено днес.

⁸ Куюмджиев, Кръстьо, цит. съч., с. 11.

⁹ Пак там, с. 13.

¹⁰ Пак там, с. 20.

Далеч по-fino излага мотивировката си Тончо Жечев, тръгвайки от Иво Андрич. Той смята, че летописецът Иво Андрич се е подиграл на провинциалния летописец на Вишеград, дал му е „урок по европеизъм и вяроност към традицията“ (става дума за романа „Мостът на Дрина“) ¹¹. Ето защо Андрич можел да ни служи като модел – „еднакво чужд както на националистическия фанатизъм, така и на националния нихилизъм“. И най-интересното – в това Андрич бил много сроден с Любен Каравелов, не само защото Каравелов е формирал реалистичната сръбска проза. Ала забележете – Каравелов имал дори редица предимства пред Андрич. „На чужденеца Каравелов ще даде толкова релефна и богата представа за българина и българите, каквато Андрич едва ли успява да внуши за босненци. В помощ на Каравелов е първичната мощ на езика, недокоснатите теми и характери, дивата свежест на патриархалните нрави“ ¹². Накратко, най-щастливи творчески са били онези, творили не в посока на силно критическото, а тези, на които спонтанното и органично творческо съзнание не е засегнато. Тоест Ботев, Вазов, Петко Славейков, Елин Пелин. Останалите ни класици излиза, че са „вторични“.

Така според формулата на Тончо Жечев **най-хубавото в българската литература е свързано с разказа, мемоара и фейлетона** – с конкретното наблюдение и непосредственото отреагиране (а другите форми, **включително драмата**, са „вторични и си остават в кръга на просветителските идеи в историята на културата ни“).

В заключение Тончо Жечев съзира праобраза на нашите отношения към други култури и „нашите войни с призраци“ (културни войни) през „Българи от старо време“ на Каравелов. Чрез два смислозадаващи цитата:

Дядо Либен: карикатурно-славянофилското гледище: „московците, като хванат, не пущат. А ангелизите са такива глупаци, каквито светът не е създавал. Дойде ангелизинът в някой дюкян да си купи хляб и сирене и ти не можеш да го разбереш. Той ти говори едно, а ти му даваш друго! А знаете ли и това, че повечето ангелизи са и неми като немците!“

И „модерното“ карикатурно-европейско гледище през Хаджи Генчо: „Тия са – казва той – просвещени и образовани люде; тия и турски зна-

¹¹ Жечев, Тончо, цит. съч., с. 349.

¹² Пак там, с. 352.

ят и затова ти трябва да им дадеш само онова, което е ново – нека да е турско, нека да е гръцко, нека да е циганско, само да е ново¹³.

Сиреч „новото“ не струва и е нефелно. Един от „призраците на българската култура“.

АРГУМЕНТИТЕ НА ЦВЕТАН СТОЯНОВ

Те в най-общ вид са формулирани още в статията „Българско, наистина българско“ (1963). Вътре правят впечатление много неща, включително мотото от Рабиндранат Тагор: „Онзи, който има нужда да се възбужда, когато говори за своята родина, обича своята възбуда повече от своята родина“¹⁴.

Трудно можем да си представим по-провокативно начало.

Следва питането кое е национално, как трябва да се разбира националното? – включително заради спора за поезията и свободния стих. Какво е национално и по какъв начин се съотнася към съвременността? С неизбежна препратка „анти-Сталин“ и мисълта му „национално по форма, социалистическо по съдържание“ – „култовско мислене“, което с обидна яснота умъртвява всичко.

След което Цветан Стоянов нанася първия удар: „все още има автори като Николай Стайков – а може и други, може би по-добри писатели – които продължават да търсят националното точно в застиналата форма. За тях „българското“ е орнамент – „бухлати вежди“, „тежко жито златно“, „небето като бухлата люляка“, „щурчета с гъдулки“ и т.н.“¹⁵.

Затова Стоянов не крие, че предпочита опитите на Константин Павлов, на Стефан Цанев и на Л. Левчев, защото се мъчат да изразят родината изобщо, родината чрез днешната родина. „За мен това е българско, наистина българско“, пише Цветан Стоянов. „Да се постигне то е много трудно, иска лутане и блъскане и не дава гаранции“. И на свой ред пита: „Уитман, Елюар, Брехт, Неруда, Хикмет, Куазимодо, чужди ли са? И по кой принцип ги делиш? – отвъд лявата идеология, разбира се“¹⁶.

¹³ Пак там, с. 361–362.

¹⁴ Стоянов, Цветан, цит. съч., с. 180.

¹⁵ Пак там, с. 181.

¹⁶ Пак там, с. 185.

Теза, още по-задълбочена в статията му „По повод „духа на мястото“ (1965)¹⁷.

Дали българската култура трябва да си остане „танцова котловина“ – чрез ансамбли, потури и шевици – един своеобразен културен „Балкантурист“? Или – подобно на големите имена от региона – тя ще намери сили да каже „своето“ на света, изхождайки от „духа на мястото“? За да поеме „по друг път, по-труден, където регионалното да остане невидимо, да остане привкус, атмосфера, без да е материал. Вероятно по този път ще си чупи главата още не едно наше литературно поколение“¹⁸.

За целта той преосмисля понятието „регионалност“. За него Алеко Константинов е разбираем и „без свищовлийския му духовен аристократизъм“ (израз на Тончо Жечев от доклад, публикуван във в. „Литературен фронт“). Свищов, настоява Цветан Стоянов, съвсем не е единствената и съдбовна тема за Алеко. И дори заостря дебата, твърдейки, че „Алеко е най-нерегионалният автор“. И съвсем не напомня на изтънчения брамин (за който споменава Кююмджиев). „Алеко е дистанцията, пътешественикът в българската литература. Никой не е отскачал повече от своето „място“. Иначе защо Алеко ще обръща бай Ганьо към света?“ Той настоява, че именно Алеко дава най-широките географски координати на българската култура, „неговият пергел е най-разтворен“. Той отвежда българското до Прага, Виена, Петербург и Ниагара¹⁹.

Ето защо, посочва Цветан Стоянов, „българското“ е „регионално“, но не като релеф или климат, а в степента, в която то е попило историчното. И изтъква, че и Тончо Жечев не разбира „котловината като монада“. Напротив, тя е материал към „човека и човечеството“²⁰. След което дава множество примери: Алберто Моравия е „изграден от римски тухли“, Стайнбек е неотделим от Калифорния, но дали Кафка е само пражкото гето? Кукуш ли е определящ за Смирненски? Томас Ман се връща към Любек, но кое е „регионалното“ за Брехт? Пруст е парижки автор. А Сент-Екзюпери? Да не би негов „регион“ да е кабината на самолета? Кой е „геният на мястото“ при Стендал? И кое от Шекспир ни обяснява Стратфорд на Ейвън?

¹⁷ Пак там, с. 188–193.

¹⁸ Пак там, с. 188.

¹⁹ Стоянов, Цветан, цит. съч., с. 189.

²⁰ Пак там.

Още тогава, през 1960-те години, Цветан Стоянов държи да изтъкне, че във всички спорове за българското трябва да се усеща нещо много голямо, оплетено и сложно, от което ние сме само последните брънки. Ето защо и твърденията как не можем да смаем Европа с новаторство, че идеите и формите идват от там, а ние можем да внесем само балкано-българска специфика, според него са тъжни и жалки. Защото ни превръщат наистина в „културен Балкантурист“. А културата не е цирк, в нея никой не държи да смае никого.

И двата пътя, настоява Цветан Стоянов, са български пътища, не бива заради едното да отричаме другото. Затова този дебат продължава и до ден днешен.

Д-р Тони Николов, философ и журналист

Тони Николов е главен редактор на Портал „Култура“ и списание „Култура“. Специализирал е в *Pontificio Istituto Orientale* (Рим) и в *Ecoles des Hautes Etudes en Sciences sociales* (Париж) в групата на проф. Жак льо Гоф. Член е на Международното общество за изследване на средновековната философия (S.I.E.P. M) в Лювен. От 2005 до 2009 г. е главен редактор на Радио Франс Интернационал (RFI) – България. Автор на статии в областта на средновековната и съвременната философия, преводач на книги на Ж.-П. Сартър, Ж.-Ф. Лиотар, А. Безансон, Ж. Бернанос, Р. Жирар и др. Дългогодишен хоноруван преподавател в СУ „Св. Климент Охридски“. Автор на книгите: „Пропуканата България“ („Хермес“, 2015), „Българската дилема“ („Хермес“, 2017), „Спомнена София“ („Рива“, 2021, отличена с Наградата на София за литература), „Бленувана София“ („Рива“, 2022), „Има такава държава“ („Хермес“, 2023).

e-mail: nikolov.tony@gmail.com